

A-52799

Eesti Arheoloogiaseltsi Teated 1993 (1)

Reports of the Estonian Archaeological Society 1993 (1)

STILUS

4

Koostanud ja toimetanud Valter Lang

Eesti Arheoloogiaselts

Kaane kujundus: Priit Herodes

Toimetuse: Rütli 6, Tallinn EE 0001, Eesti
tel.: 440 716

© 1992 Eesti Arheoloogiaselts

ISBN 9985-50-029-6

ARHIIVKOGU

**TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU**

VIRU-NIGULA KIRIK JA MAARJA KABEL

Toomas Tamla

Eesti Ajaloomuuseum, Pikk 17, EE 0001, Tallinn, Eesti

Esitatud 17.05.1993

1. Huvitav matus kirikuaias

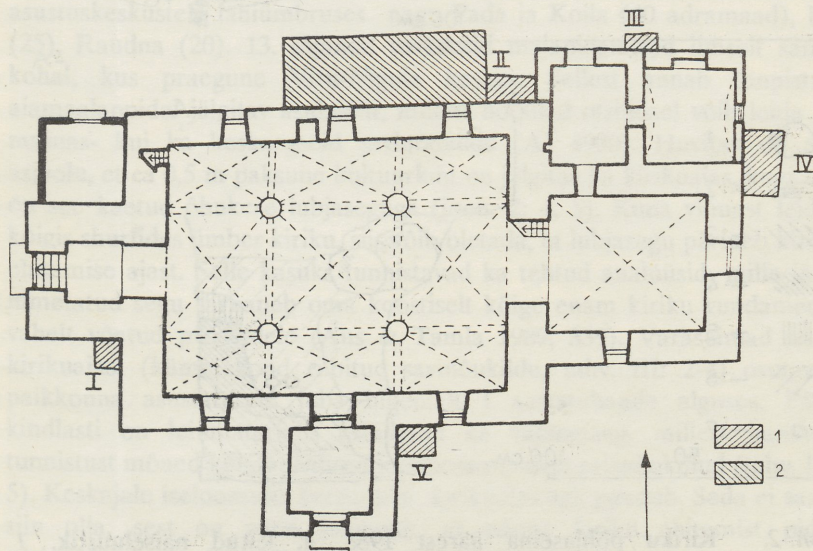
Tähelepanelik vaatleja võib märgata, et enamiku Eesti maakirikute põrandad asetsevad tunduvalt madalamal kui ümbritsev maapind. Ümberehituste, põlengute, remontide jne. tagajärjel on pinnas mitmel pool tõusnud enam kui meetri võrra, ulatudes vahel peaaegu kirikuakendeni. Selleks, et meie kirikud saaksid jälle paista oma tõelises suursugususes oleks vaja liigne pinnas eemaldada. Sugugi vähemtähtis pole see ka ehituste säilimise seisukohalt. Nimetatud tööde ühe ettevalmistava etapina toimusidki 1988.a. suvel Viru-Nigula kiriku juures Lääne-Virumaal (joon. 1) väiksemamahulised ajaloolisarhitektuurilised prooviuuringud (juhatajad T. Aus ja E. Nuut).

Käesoleva artikli autorilt paluti tookord konsultatsiooni seoses kiriku põhjaküljelt leitud matusega (Aus & Tamla 1989). Tegu oli noore 18-20 aastase naisega, kes oli maetud paralleelselt kiriku põhjaseinaga, peaga ida poole (joon. 2). Luustiku vasak käsivars paiknes küünarnukist kõverdatult üle kõhu, parem käsi oli tõstetud üles, käelabaga lõua alla. Algselt paiknes matus nähtavasti laudadest kirstus, millele võiksid osutada luude all säilinud pehkinud puidujäänused. Luustiku vasakult õlalt leiti väike liitunud harudega ristpeaga pronksist ehtenõel, mille küljes oli kahekordsetest rõngasülidest rinnakee katke, parema käsivarre ümber paiknes kolmest pronkstraadist käevõru ja vasaku puusa kõrval luupeaga nuga (tahv. III: 1, 6-7).

Kolmest traadist käevõrud olid Novgorodi kronoloogia põhjal põhiliselt kasutusel 12. sajandi kolmandast veerandist kuni 13. sajandi lõpuni (Sedova 1981, 96; Lesman 1984, tabel 1). Väikesed ristpeaga rinnanõelad

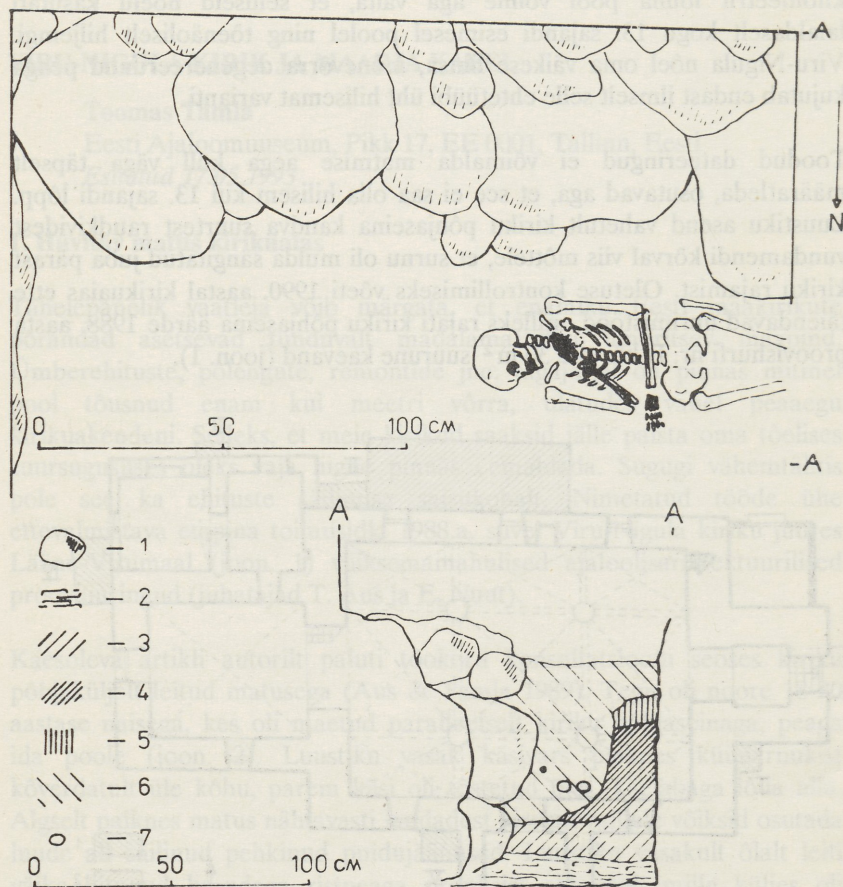
on Eestis tavaliselt dateeritud 12. sajandi teise poolde ja 13. sajandi algusesse (Selirand 1974, 149). Viimaste aastate arheoloogiliste kaevamiste põhjal Pada maa-alusel kalmistul Viru-Nigulast paar kilomeetrit lõuna pool võime aga väita, et selliseid nõelu kasutati laialdaselt kogu 13. sajandi esimesel poolel ning tõenäoliselt hiljemgi. Viru-Nigula nõel oma väikese lihtsa, mõnevõrra degenereerunud peaga kujutab endast ilmselt selle ehtetüübi üht hilisemat varianti.

Toodud dateeringud ei võimalda matmise aega küll väga täpselt määratleda, osutavad aga, et see ei saa olla hilisem kui 13. sajandi lõpp. Luustiku asend vahetult kiriku põhjaseina kandva suurtest raudkividest vundamendi kõrval viis mõttele, et surnu oli mulda sängitatud juba pärast kiriku rajamist. Oletuse kontrollimiseks võeti 1990. aastal kirikuaias ette täiendavad uurimistööd, milleks rajati kiriku põhjaseina äärde 1988. aasta proovishurfi nr. II kõrvale 30 m² suurune kaevand (joon. 1).

Joon. 1. Viru-Nigula kiriku põhiplaan. 1 1988. a. proovikaevandid, 2 1990. a. kaevand.

Abb. 1. Grundriss der Kirche von Viru-Nigula. 1 Probeschürfungen von 1988, 2 Grabungsstelle von 1990.

Joon. 2. Kiriku põhjaseina äärest 1988. a. leitud naiseluustik. 1 vundamendikivid, 2 looduslik paas, 3 hall huumusekiht, 4 tume söesegune kultuurkiht, 5 lubjasegu, 6 segatud pinnas, 7 luud.

Abb. 2. Die im Jahre 1988 am nördlichen Kirchenfundament gefundene Frauenbestattung. 1 Fundamentsteine, 2 Grundboden, 3 Humus, 4 Kulturschicht der Siedlung, 5 Kalkschicht, 6 gemischter Boden, 7 Beine.

2. Kirik keset küla

Taani hindamisraamatu andmeil oli Viru-Nigulas 13. sajandi alguses 11 adramaad, millest 6 oli läänistatud ühele Virumaa võimsamale (eesti soost?) vasallile Albern de Kokaelile (Johansen 1933, 309-310) /1/. Ülejäänud osa külast kuulus läänimees Thetwardusele, kuid tema nime taga seisab käsikirjas märkus *non a rege* (mitte kuninga käest), millest võib järeldada, et see mees oli oma valdused omandanud mingil muul teel. Küla nimi (Taani hindamisraamatu kirjpildis *Akedolae*) võis algselt kõlada *Hageda* või *Hagedo*. Soomlasest keelemees, Eesti kohanime uurija L. Kettunen pakub võimaliku seletusena *hagijas*, *hagema* (murdeline) - 'haarama' (Kettunen 1955, 68-69). Nüüdne nimekuju (Viru-Nigula) on hiline ja seostub kiriku kaitsepühakuga.

See oli suhteliselt väike küla, mis jäi tunduvalt alla sellistele suurtele asustuskeskustele lähiümbruses nagu Pada ja Koila (40 adramaad), Iila (25), Raudna (20). 13. sajandil paiknesid majapidamised ilmselt samal kohal, kus praegune Viru-Nigula keskus. Sellest annab tunnistust aiamaalappidel jälgitav asulakiht, millest hoolikal otsimisel võib leida nii muinas- kui ka keskaegseid savinõukilde (AI 4990). Huvitav on aga asjaolu, et ca 0,5 m paksune kultuurkiht on jälgitav ka kirikuaias, kuid siin on see kaetud õhukese lubjaseguga (joon. 2: 4, 5). Kuna viimast leidis kõigis shurfides ümber kiriku, siis võib oletada, et lubjasegu pärineb kiriku ehitamise ajast. Selle kasuks tunnistavad ka tehtud analüüsid, mille järgi nimetatud segu sarnaneb oma koostiselt kõige enam kiriku vundamendi vahelt võetud proovidele (Aus & Tamla 1989, 339). Varaseimad leiud kirikuaiast (kümmeleond riibitud savinõukildu, tahv. III: 2-4) osutavad paikkonna asustatusele juba hiljemalt I aastatuhande alguses. Päriskindlasti on leiumaterjalis esindatud ka viikingiaeg, millest annavad tunnistust mõned kiilapinnalised joonornamendiga savinõukillid (tahv. III: 5). Keskajale iseloomulik keraamika kirikuaias aga puudub. Seda ei saagi siin olla, sest on päris loomulik, et pärast kiriku ehitamist pidid majapidamised selle lähiümbrusest kaduma.

"Kirik keset küla", ütleb rahvasuu, kui eriarvamusel olevad pooled vastastikku järele andes kokkuleppele jõuavad. Viru-Nigula kirik on tõesti keset küla ehitatud. Üldiselt pole see meie maakirikutele iseloomulik. Eestimaa ristiusustamisest rääkides ja kirjutades on tihti rõhutatud, millise metsikuse ja vägivallaga toimus siinse rahva alistamine ning orjastamine.

Selles on muidugi suur osa õigust. Eesti ala ristiusustati lõplikult tõepoolest vallutuse tagajärjel, millega kaasnes ka rüüstamine ja vägivald. Ometi peame siinjuures silmas pidama, et vähemalt esimestel aastakümnetel ja tõenäoliselt hiljemgi ei sattunud eesti talumees mingisse allasurutud orja seisusesse. Alistumine toimus enamasti lepingutega, kus määrati kindlaks ka poolte vastastikused õigused ja kohustused. Elanikkonna põhimass jäi nagu varemgi isiklikult vabaks. Muistse poliitilise ja sõjalise organisatsiooni säilimisest annab tunnistust ka mitme linnuse edasieksisteerimine, millest mõni (Varbola ja Lohu Harjumaal, Purtse Virumaal) võis olla kasutusel isegi Jüriöö ülestõusuni. Relvakandmise õigus säilis talupoegadel veel kuni 1507. aastani.

Veidi fantaseerides näib selles valguses üsna usutav, et kiriku ehitamiseks endiste majapidamiste kohale pidi olema ka kohalike meeste nõusolek. Siinjuures tahaks veel kord meenutada 1988. aastal leitud naisematust (joon. 2). Ristiusu kombe järgi tuleb surnu hauda sängitada peaga lääne poole. Seda matmissuunda esineb Eestis juba alates 12. sajandist, mis osutab ristiusu mõjutustele ammu enne Eestimaa alistamist sakslaste ja taanlaste poolt. Viru-Nigula matus asetseb aga peaga ida suunas. Kuna kirik oli siis ilmselt juba olemas, pidi see toimuma kohaliku õpetaja teadmisel ja nõusolekul. Ehk on seegi näide vastastikusest leppimisest ja kompromissidest ning annab tunnistust, et ka kirik pidi vähemalt alguses arvestama kohalike õiguste ja tavadega.

Sellega seoses tuleb märkida, et Viru-Nigula matus ei olegi Eestis nii väga erakordne. 1973. aastal kaevati J. Seliranna juhatusel Valjala kiriku lõunapoolse vundamendi kõrvalt välja kaks naiseluustikku, mis paiknesid küll peaga lääne suunas, kuid olid maetud koos rikkalike ehetega (Selirand 1975, 94-96, tahv. XI; XII: 1). Ühe luustiku kaela ümber asetses mitmest pronkstraadist kaelavõru, rinnal kaherealine pronkskett hõbetatud keekandjatega, ristpeaga rinnanõel ning tordeeritud kaare ja stiliseeritud loomapeaotstega hoburaudsõlg, puusadel suurtest pronksrõngastest vöökest. Teise matus juurest leiti pronksist rinnakee ja kaks ristpeaga ehtenõela. J. Seliranna järgi (1975, 94) kuuluvad mõlemad matused aastasse ca 1200, seega kiriku ehitamisele eelnenud aega. Arvestades luustike lähedust kiriku vundamendile, tundub ometi, et nad võiksid pigem olla kirikust hilisemad, sest vastasel korral oleks matused ehitustööde käigus lõhutud. Valjala kirik kuulub Eesti vanimate sakraalehitiste hulka ning on V. Raami järgi ehitatud kohe peale

Saaremaa vallutamist 1227. aastal (Kunstiajalugu 1975, 34). Niisiis võiksid mõlemad matused olla samahästi sängitatud ka juba kirikuaeda.

3. Kui vana on Viru-Nigula kirik?

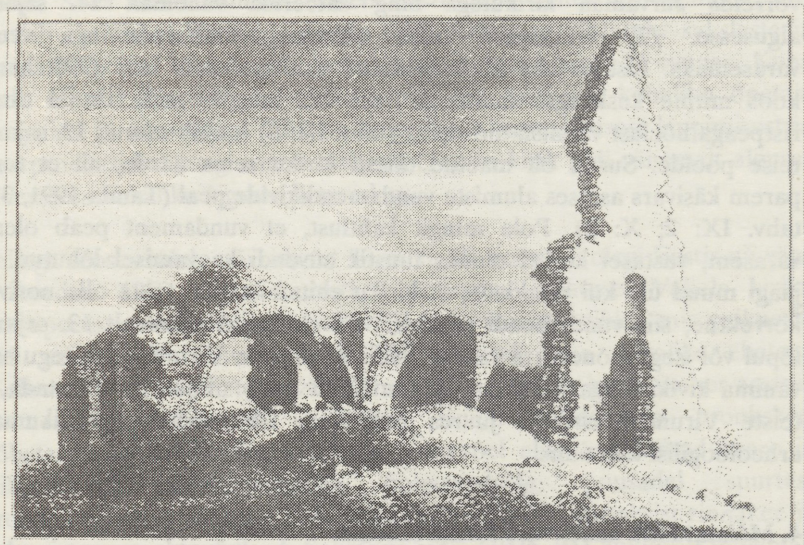
Viru-Nigula kujunemist piirkonnakeskuseks on ajaloolane P. Johansen seletanud vallutusjärgse kirikukihelkonna moodustamise ja kiriku rajamisega sinna ehk juba 1220.-1230. aastail. Tema arvates võis esialgu tegu olla ajutise puitehitisega. P. Johansen oletab koguni (1933, 209, 211), et kirikule võis olla alusepanijaks juba ülnimetatud Albern de Kokael. Kahjuks ei leia allikatest ühtegi vihjet viimase hüpoteesi tõestuseks, ükskõik kui meelitavana see (oma eesti mees kirikut rajamas) ka ei tunduks. Kivikirik on seni ilmunud arhitektuuriajaloo üldkäsitluste järgi püstitatud alles ligikaudu 14. sajandi lõpul või 15. sajandi alguses (vt. näit. Arhitektuuriajalugu 1965, 132; Kunstiajalugu 1975, 67), mis ilmselt ei ole õige. Kunstiteadlase V. Raami uuemate tähelepanekute põhjal tuleks teda võrrelda Järvamaa kirikutega ning dateerida vähemalt 14. sajandi algusesse. /2/ Nähtavasti tuleb ehitusaega nihutada aga veelgi varasemaks. Lisaks juba ülalkirjeldatud naisematusele leiti 1990. aastal koos mitme keskaegse matusega veel üks luustik, mille rinnal olnud ristpeaga nõelast valmistatud ripats (tahv. III: 8) osutab samuti 13. sajandi teise poole. Surnu oli maetud täiesti kiriku seinä äärde, nii et tema parem käsivars asetses alumiste vundamendikivide peal (Tamla 1991, 377, tahv. IX: 2; X: 2). Pole mingit kahtlust, et vundament peab olema varasem, vastasel korral olnuks süvendi kaevamisel lõhutud. Ei jäägi muud üle kui järeldada, et kiriku ehitamist (kui tahta olla norivalt korrektne, siis vundamendi rajamist) on alustatud vähemalt 13. sajandi lõpul või isegi mõnevõrra varem. Sellisel juhul on Viru-Nigulas tegu seni vanima kivikirikuga Virumaal. Loomulikult tuleb siinjuures arvestada, et teiste Virumaa kirikute juures pole seni läbi viidud põhjalikumaid arheoloogilisi kaevamisi.

4. Mõistatuslik kabelivare kiriku lähedal

Viru-Nigula kirikust mõnisada meetrit kagu pool on olnud teinegi ristiusu kultuseehitis - Maarja kabel. Tänapäeval köidab uudistajate pilku vaid kabeli kõrge otsaviil, seinad on peaaegu täielikult rohukamara alla mattunud. C. Ungern von Sternbergi seepia järgi olid veel 160 aasta eest

säilinud ka massiivsed kivivõlvid (joon. 3). Selle Baltimaade keskaegses ehituskunstis ainulaadse ristikujuliselt tsentreeritud põhiplaaniga hoone (joon. 4) varemed on uurijaile pakkunud omajagu peamurdmist.

V. Raam on kabeli põhiplaanile leidnud vasteid Vana-Vene 13. sajandi sakraalehituskunstis /2/. Mitu autorit seostab kabeli ehitamist lahinguga venelaste ja Saksa-Taani ühendatud sõjaväe vahel 18. veebruaril 1268, mis Novgorodi esimese kroonika järgi leidis aset Kegola jõe ääres (Pabst 1873; Johansen 1933, 441). Selle nimega seoses pakub osa ajaloolasi lahingupaigaks hoopis Kohalat Kunda jõest lääne pool (Lugemik 1960, 58). 14. sajandi teisest poolest pärinev Hermann Wartberge kroonika märgib ometi lahingut *circa ecclesiam Maholm* (Wartberge 1863, 38) - Mahu kiriku (koguduse) juures (lähedal). Venepärane *Kegola* võiks samahästi tähendada ka Koila küla kabelist ca 3 km põhja pool (Taani hindamisraamatus on Koila kirjutatud *Kokael*, hilisemates allikates esinevad veel nimekujud *Cokgele*, *Coggele*, *Kogelle*, *Koggel*, vt. Johansen

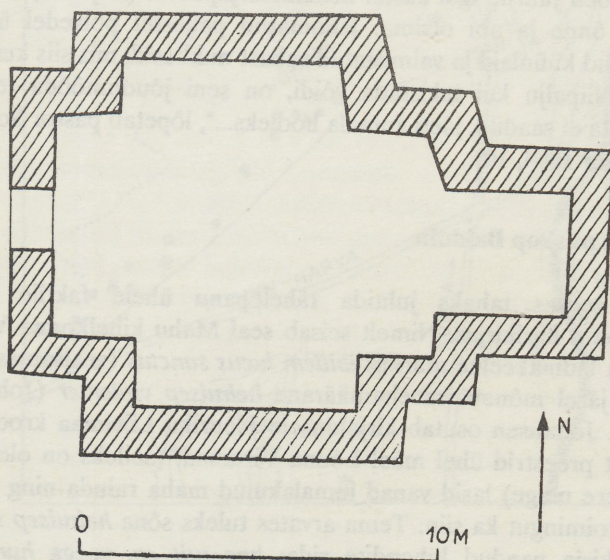

Joon. 3. Maarja kabeli varemed 19. sajandi alguses. C. Ungern von Sternbergi seepia 1828. a. (AM).

Abb. 3. Ruine der Marienkapelle am Anfang des 19. Jh. Die Zeichnung C. Ungern von Sternberg (1828) in AM.

1933, 441-442). Kinnitust siintoimunud lahingule võiks leida ka läheduses voolava Vereoja ning kabeli enda paralleelnimes - Sõja-Maarja kabel. Kabeli ehitamine just antud lahingupaiga tähistamiseks on aga hoopis omaette küsimus, millele saab vastata ehk alles pärast põhjalikke arheoloogilisi kaevamisi. Ettevaatusele sunnib tuntud Risti kabeli lugu Viljandi lähedal, mida on üsna üldiselt seostatud Madisepäeva lahinguga 1217. aastal (vt. näit. Tõnisson, Selirand & Vassar 1968, 85-88). Viljandi muuseumi poolt teostatud arheoloogilistel kaevamistel selgus aga, et hoone on püstitatud alles 15. sajandil (Moora 1975, 26-29).

J. Jungilt pärineb teade, et kabeli lähedal praeguse Viru-Nigula surnuaia kohal olnud varemalt kivikalme, kust "...palju inimese konta ja sõjariistu leitud" (Jung 1910, 126). Nähtavasti võis selliseid matusepaiku olla kabeli ümbruses rohkemgi, sest veel Teise maailmasõja eel säilitati Pärnu muuseumis mõningaid esemeid (mingi ripats, kuljus), mis olla saadud kivikalmest Maarja kabeli värava juures. Muinaskalme olemasolule osutab ka 1987. aasta kevadel kabeli kõrvalt põllult leitud hõbetatud kaitserauaga

Joon. 4. Maarja kabeli põhiplaan.
Abb. 4. Grundriss der Marienkapelle.

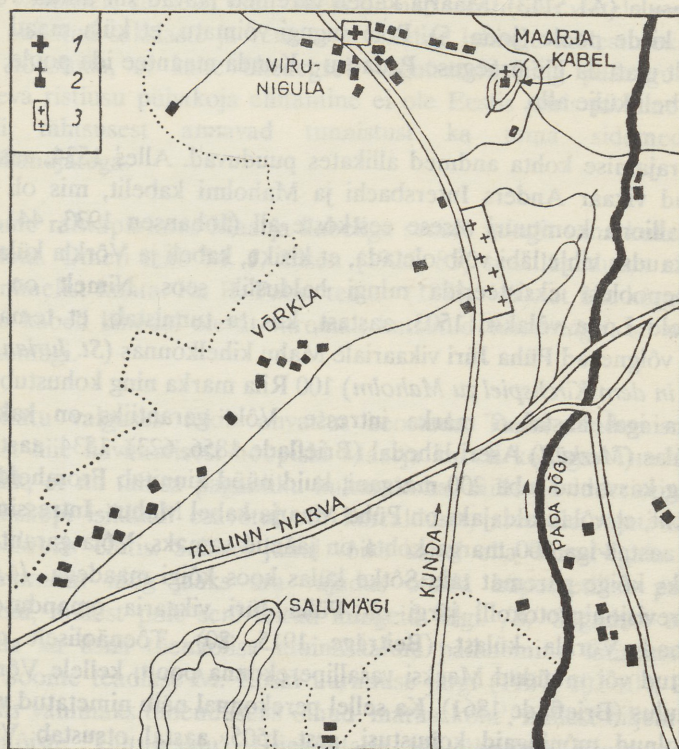
mõõgatera katke /3/. Hiljem kuulus kabeli juurde ulatuslik kalmistu, mida piirava kivimüüri alust on võimalik jälgida tänapäevalgi. Veel eelmisel sajandil on märgitud, et Maarja kabeli juures olnud varemalt palju kiviriste (Pabst 1873, 452). Teatavast ebamäärasusest hoolimata väärivad need teated kõige tõsisemat tähelepanu. Katoliku kirik rajas oma pühakojad sageli muistsete kultusekohtade või matusepaikade juurde või asemele, et niiviisi vanadest paganlikest kommetest visalt kinnihoidvaid eestlasi kas või väliselt ristiusuga siduda.

17. sajandi esimesel poolel Eestimaal viibinud Holsteini diplomaat Adam Olearius räägibki oma reisikirjas lagunenud kabelist Viru-Nigula kiriku lähedal, mille juures ümbruskonna mittesakslased maarjapäeval ohvritoiminguteks kokku tulevad, kusjuures leiab aset mõrvu ja muid ebasüüdsusi. Asi läks koguni nii hulluks, et varsti oli Eestimaa kuberner krahv Erik Axelsson Oxenstierna sunnitud Tallinnast sõdurid kohale saatma (Hermann 1983, 256). Nähtavasti ei aidanud aga seegi, sest "...mis avalikult päevaajal ei, võinud sündida, seda tehti öösel", kurdab M. Solbach, Viru-Nigula pastor aastail 1657-1674. Tema teate kohaselt kogunenud kabeli juurde igal aastal heinamaarjapäeval (2. juulil) kaugelt palju inimesi õnne ja abi otsima. Roomatud paljastel põlvedel ümber kabeli, põletatud küünlaid ja valmistatud vahast nukkusid, mis siis kuradile ohverdatud. "Niipalju kui takistada võidi, on seni jõudumööda tehtud, mida aga muuta ei saadud, jäeti Jumala hooleks...", lõpetab pastor Solbach lõõdult (Winkler 1894, 19).

5. Püha hiis ja piiskop Balduin

Ülaltooduga seoses tahaks juhtida tähelepanu ühele faktile Taani hindamisraamatu käsikirjas. Nimelt seisab seal Mahu kihelkonna Võrkla külanime taga ladinakeelne märkus *ibidem lucus sanctus* (sealsamas püha hiis) ja selle järel mõnevõrra ebamäärane *helruisep violenter* (Johansen 1933, 650). P. Johansen osutab kirjeldusele Henriku Liivimaa kroonikas, mille kohaselt preestrid ühel mäel Lõuna-Virumaal (selleks on oletamisi peetud Ebavere mäge) lasid vanad jumalakujud maha raiuda ning oletab samalaadset toimingut ka siin. Tema arvates tuleks sõna *helruisep* mõista kui vigaselt kirja pandud lühendite rida: *hnc ruit ep*, seega *hunc ruit episcopus violenter* (selle on piiskop väevõimuga maha raiunud). Piiskopina võiks tema arvates kõne alla tulla paavst Gregorius IX legaat

Baltikumis Alna Balduin, keda veidi eespool on Taani hindamisraamatu käsikirjas nimetatud kui *episcopus Baldwinus*, seoses maade läänistamisega tema vennale Nicolausele Ubja külas sellesamas Mahu kihelkonnas (Johansen 1933, 200-201, 629). Olgu viimase tõlgendusega kuidas on, igatahes teatakse, et 1230. aastail viibis Balduin ka Virumaal (Johansen 1933, 725), samuti on selge, et Võrkla lähedal olev hiiekoht pidi olema hävitatud enne 1241. aastat, mil arvatavasti Tallinna piiskop Thorkilli poolt koostati Taani hindamisraamatu lõppredaktsioon.

Joon. 5. Viru-Nigula ümbruse skeem. 1 kirik, 2 kabel, 3 surnuaed.
Abb. 5. Die Umgebung von Viru-Nigula. 1 Kirche, 2 Kapelle, 3 Friedhof.

Selleks arvatavaks hiiekohaks on peetud praegu lagedat küngast Võrklast umbes kilomeeter lõuna pool, mis kannab rahvasuus Salunäe nime. P. Johansen arvab koguni (1933, 650), et pärast puude maharaiumist võidi sinna püstitada suur rist, millest tuleneks siis ka lähedalasuva Pikaristi postijaama nimi. See on muidugi ainult pelk oletus, pealegi esineb Pikaristi allikates esmakordselt alles 1541.a.

Taani hindamisraamatu aegne Võrkla küla paiknes nähtavasti samas kohas, kus tänapäevalgi: praeguse Viru-Nigula surnuaia vastas Tallinn - St. Peterburgi maanteest põhja pool. Sellele osutab külatuumikust leitud muinasasula (AI 5113). Maarja kabeli varemed jäävad siit ainult 700-800 meetrit kirde poole (joon. 5). Pole sugugi võimatu, et küla maad võisid varemalt ulatuda üle praeguse Padaoru - Kunda maantee ida poole, seega üsna kabeli külje alla.

Kabeli rajamise kohta andmed allikates puuduvad. Alles 1534. aastal on märgitud vikaar Anders Intersbachi ja Maholmi kabelit, mis oli Saksa ordu Tallinna komtuuri otsese eestkoste all (Johansen 1933, 441, 526). Mõne kaudse vihje läbi võib oletada, et kiriku, kabeli ja Võrkla küla vahele võis tõepoolest eksisteerida mingi halduslik seos. Nimelt on teada Fromhold Lode võlakiri 1503. aastast, kus ta tunnistab, et tema ja ta pärijad võlgnevad Püha Jüri vikaariale Mahu kihelkonnas (*St. Jurian zu der Vicarie in dem Kirchspiel zu Maholm*) 100 Riia marka ning kohustub sellelt maksma igal aastal 6 marka intresse. Võla garantiiks on kaks talu Merikülas (*Merküll*) Aseri lähedal (Brieflade 1856, 623). 1534. aastaks on see võlg kasvanud juba 200 margani, kuid nüüd kinnitab Fromholdi poeg Robrecht, et võlausaldajaks on Püha Maarja kabel Mahus. Intressimäär, 6 marka aastas iga 100 marga kohta on jäänud samaks. Võla garantiiks on aga kaks kõige paremat talu Sôtke külas koos kõigi maadega. /4/ 1586. aasta revisjoniprotokolli järgi oli Püha Jüri vikaaria omanduses 1/2 adramaad Võrkla külast (*Beiträge* 1915, 20). Tõenäoliselt oli see annetatud või müüdnud Mecksi vasalliperekonna poolt, kellele Võrkla tol ajal kuulus (Brieflade 1861). Ka sellel perekonnal näib nimetatud vikaaria vastu olnud mõningaid kohustusi, sest 1505. aastal otsustab Virumaa maakohus, et Claus Meckes pärib oma emalt kõik, va. üks talu Padas, mis peab jääma igavesest ajast igavesti Püha Jüri vikaariale. /5/ Ei ole kindel, kas vikaariat on märgitud ka juba ligemale 100 aastat varem. Sellele võiks osutada üks mõnevõrra ebamäärane teade 1420. aastast, kus Tile Lode tunnistab, et on oma vendade Hansu, Otto ja Fromholdiga isa päranduse

osas kokkuleppele jõudnud. /6/ Tekstis esinev *Kirche zu Marienma* laseb end tõlgendada ka kui Märjamaa (vt. Pabst 1873, 451). Kaks teist tekstis märgitud küla - Peeri (*Peri*) ning Toomla (*Thomul*) paiknevad siiski Virumaal, viimane neist koguni sellesamas Mahu kihelkonnas, kus kabelgi. 1436. aastal on nimetatud ka kedagi Hansu nimelist kirikumeest Nigulast, kes elas Võrklas. /7/ P. Johansen seostabki nimetatud vikaaria loomist Maarja kabeli rajamisega. Tema arvates siis muidugi pärast 1268. aasta lahingut (Johansen 1933, 441, 526).

Need katkendlikud nopped ei osuta küll vastuvaidlematult vikaaria ja kabeli vahelisele seosele, veel vähem on nad tõestuseks väitele nagu oleks kabel ehitatud sakslaste ja venelaste vahelise lahingu mälestuseks. Tuleb siiski nõustuda, et kahe üheaegselt tegutsenud ning peaaegu kõrvuti paikneva ristiusu pühakojade ehitamine ei ole Eestis päris tavaline nähtus. Kabeli tähtsusest annavad tunnistust ka tema sidemed ordu võimukandjatega.

Praegune rahvapärinus Maarja kabeliga seoses mingit vana kultusepaika ei mäleta. Ometi teab M. J. Eisen (1926, 85) seal läheduses nimetada "hiie" nimelist kohta. Ka E. Pabst teatab (1873, 449), et üht kõrgendikku Maarja kabeli lähedal olevat varemalt kutsutud *noidemäggi*, st. nõia- või nõidusemägi.

Ülalesitatu valguses tekib ahvatlus seostada Taani hindamisraamatu märkust hiie hävitamisest hoopiski Maarja kabeli kohaga. Tundub üsna loomulik, et nii tähtsa paganliku kultusekoha, mille likvideerimine leidis aset piiskopi isiklikul osavõtul või korraldusel, asemele rajati ristiusku sümboliseeriv ehitis. Sellisel juhul võiks kabel olla Viru-Nigula kirikust isegi varasem ning jääks ära vajadus otsida hüpoteetilise puukiriku jäänuseid, millest pole seni leitud mingeid jälgi. /8/ Segadust ei peaks tekitama ka üsna tõenäolise muinaskalme paiknemine hilisema kabeli kohal. Soome teadlase M. Koski uurimuse järgi (1967, 102-104, 225) on sõna *hiis* vanimaks tähenduseks olnud 'matusekoht', millest hiljem arenes välja mõiste 'kultusesalu'. Hiiekohtade või üksikute hiiepuude seost muinasaegsete kalmistutega on täheldatud ka mitmel pool Eestis (Lavi 1988, 360-364).

Jääb veel küsimus kabeli venepärasest ehitusstiilist /9/. Kas olid ehitajateks Venemaalt pärit ehitusmeistrid? Miks pidid siis sakslased ja

taanlased venelastega peetud lahingukohta laskma püstitada oma vaenlasi sümboliseeriva ehituse? Hoopis teine lugu oleks 1230. aastatega. Just sel ajal ilmnevad katoliku kiriku aktiivsed püüded laiendada oma mõju ka Narva jõest ida poole. Üheks selle poliitika suunajaks siinmail pidi olema ülnimetatud Balduin Alnast. On teada isegi Rooma Paavsti korraldus liivimaalastele mitte sõlmida lepinguid ega rahu paganate ja venelastega ilma piiskop Balduiniga kooskõlastamata (UB 1853, CXXI,135). Ehk võidi siis uue usu levitamise ühe ettevalmistava etapina rajada Virumaale ka idapoolsetest eeskujudest lähtuv kultuseehitis, lootuses Vene vürste kas või osaliselt enda poole võita.

Loomulikult on ülalesitatu vaid oletus, mida võib paremal juhul võtta ühena paljudest võimalikest tööhüpoteesidest nimetatud objektide edasisel uurimisel.

MÄRKUSED

- 1/ Albern de Kokaeli võimaliku eesti päritolu kohta vt. Moora & Ligi 1970, 88-89.
- 2/ V. Raami seni avaldamate ettekande järgi 1988. aastal toleleaegse Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi sügisseminaril.
- 3/ Olgu kohe öeldud, et viimane leid ei osuta sugugi ülalmärgitud lahingule. Tegu on Eestimaal üsna levinud viikingiaja alguse relvatüübiga, mis ei ole hilisem 9.-10. sajandist (vt. Mandel 1991, 103-104).
- 4/ ...zwei der besten Gesinde ... aus dem Dorfe zu Setkull, mit allen ihren Haken, Landen, Heuschlägen etc., wie es belegen im Kirchspiel zu Narve (Brieflade 1856, 1052).
- 5/ Alles, was er vom Nachlass der Mutter eignen mochte ... mit Ausnahme des Gesindes zu Padikoss, dass soll bleiben der St. Jürgen-Vicarie zu ewigen Zeiten (Brieflade 1856, 671).
- 6/ Ich Tile Lode bekenne, dass mich meine Brüder Hans, Otto und Fromhold haben abgelegt von meines Vaters Erbe wegen mit 300 Mark und mit dem ganzen Dorfe Peri und dem Dorfe zu Thomul und alle Gerechtigkeit, die dazu gehört, und mit Heuschlag in der Kepe, und die samende Hand zu halten an der Vicarie, die wir haben von 100 Mark; desgleichen die samende Hand zu behalten an der Kirche zu Marienma (Brieflade 1856, 134).
- 7/ ...eyn man, de heyt Hans, unde is des kercheren man van sunte Nyklawes unde de man wont to Vorle (Tallinna linnaarhiiv. F. 230, n. 1, A a. 6, l. 10p).
- 8/ Huvitav on märkida, et ka pastor M. Solbachi arvates pidi kabel olema kirikust varasem (Pabst 1873, 139).

- 9/ M. Solbach kirjutas juba 17. sajandil, et kabel olla ehitatud *auff Reusche Manier* ('vene maneeris', vt. Busch 1867, 1108).

Kasutatud kirjandus

- Arhitektuuri ajalugu 1965.** Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn.
- Aus, T. & Tamla, T. 1989.** Интересная находка у церкви Виру-Нигула. - TATÜ, 4, 338-341.
- Beiträge 1915.** Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, VIII. Reval.
- Brieflade 1856, 1861.** Brieflade, I, II. Est- und Livländische Brieflade. Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen. Reval.
- Busch, E. H. 1867.** Ergänzungen der Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland, II: 2. Petersburg-Leipzig.
- Eisen, M. J. 1926.** Daani hindamise raamat. Liber census Daniae. Tallinn.
- Hermann, U. 1983.** Viru-Nigula ajaloost. - Eesti Loodus, 4, 256-258.
- Johansen, P. 1933.** Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen-Reval.
- Jung, J. 1910.** Muinasaja teadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. - Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused. Tartu.
- Kettunen, L. 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. Helsinki.
- Koski, M. 1967.** Itämerensuomalaisten kielen hiisi-sanue. Semanttinen tutkimus, I. - Turun Yliopiston Julkaisua, C:5. Turku.
- Kunstiajalugu 1975.** Eesti kunsti ajalugu, 1: I. Tallinn.
- Lavi, A. 1988.** Gruftgräberfeld und Opferlinde von Vedu. - TATÜ, 4, 360-364.
- Lesman, J. M. 1984.** Погребальные памятники Новгородской земли и Новгорода (проблемы синхронизации). - Археологическое исследование Новгородской земли. Ленинград, 118-154.
- Lugemik 1960.** Eesti NSV ajaloo lugemik, I. Koostanud J. Kahk ja A. Vassar. Tallinn.
- Mandel, M. 1991.** Eesti 8.-13. sajandi mõõkade tüpoloogiast ja dateerimisest. - Muinasaja teadus, I. Arheoloogiline kogumik. Toimetanud L. Jaanits ja V. Lang. Tallinn, 101-133.
- Moora, H. 1975.** Kas Madisepäeva lahing peeti Risti kabeli kohal? - Horisont, 9, 26-29.
- Moora, H. & Ligi, H. 1970.** Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts. Tallinn.
- Pabst, E. 1873.** Die Russenschlacht bei Maholm im Jahre 1268, nicht von Plettenberg 1501 geliefert. - Beiträge zur Kunde Est-, Liv- und Kurlands, I/II-IV. Reval, 115-143, 276-287, 398-468.
- Sedova, M. V. 1981.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). Москва.

Selirand, J. 1974. Eestlaste matmiskombed varafeodaasete suhete tärkamise perioodil (11.-13. sajand). Tallinn.

Selirand, J. 1975. Über die Grabfunde bei der Kirche zu Valjala. - TATÜ, 1, 94-96.

Tamla, T. 1991. Zur Datierung der Kirche von Viru-Nigula. - TATÜ, 4, 376-377.

Tõnisson, E., Selirand, J. & Vassar, A. 1968. Kui Lembitu kutsus. Tallinn.

UB 1853. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von Fr. G. v. Bunge, I. Reval.

Wartberge, H. de 1863. Chronicon Livoniae. Hrsg. von E. Strehlke. Leipzig.

Winkler, K. 1894. Ueber Kirchen und Capellen Ehstlands in Geschichte und Sage. - Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, V/1. Reval, 1-38.

Toomas Tamla

KIRCHE UND MARIEN-KAPELLE IN VIRU-NIGULA

Im Jahre 1988 wurde bei den baugeschichtlichen Feldarbeiten im Kirchhof Viru-Nigula (Abb. 1) die Bestattung einer 18-20 jährigen Frau entdeckt, welche neues Licht auch in die Baugeschichte der Kirche bringt. Obwohl die beiliegenden Gegenstände (eine bronzene Brustnadel mit Kreuzkopf, ein aus drei Bronzedrähten gewundener Armring, ein Messer mit knöchernem Griff - Taf. 1, 6-7) die Zeit der Bestattung nicht genau bestimmen lassen, kann sie nicht später als im 13. Jh. liegen. Sowie die Lage des Skeletts (unmittelbar an dem Fundament von grossen Granitsteinen, unter der nördlichen Wand der Kirche) als auch die Stratigraphie des Grabes (die bei Errichtung der Kirche entstandene Kalkschicht war mit der Grabgrube durchgegraben - Abb. 2) gestatteten die Annahme, dass die Bestattung nach dem Bau des Fundaments stattgefunden hat.

Diesen Standpunkt bestätigt eine im Jahre 1990 ausgegrabene Frauenbestattung, gelegen an der Kirchenwand, so dass sich der Ellenbogen des rechten Armes auf den unteren Fundamentsteinen befand. Es besteht kein Zweifel, dass das Fundament älter sein muss, denn sonst wäre das Skelett beim Ausschachten der Fundamentengrube zerstört worden. Der aus einer Schmucknadel mit Kreuzkopf gefertigte Anhänger (Taf. 8) datiert die Bestattung in die zweite Hälfte des 13. Jhs. Die Kirche von Viru-Nigula ist gewöhnlich ins 14.-15. Jh. datiert worden. Die Forschungen von 1988 und 1990 bestätigen aber, dass der Bau einer Steinkirche hier wenigstens am Ende des 13. Jhs. oder sogar etwas früher aufgenommen worden ist. Es handelt sich damit um die älteste Steinkirche in Wirland.

Die Bestattungen von Viru-Nigula sind auch bei der Erklärung der bilateralen Verhältnisse der frühen kirchlichen Organisation zu der Urbevölkerung interessant. Da sie schon in dem Kirchhof beerdigt worden sind, haben wir hier ohne Zweifel mit den Bestattungen der Christinnen zu tun. Doch stehen die Richtung des als erstens geschilderten Skeletts (östlich mit dem Kopf) und vielleicht auch die mit ins Grab beigelegten Gegenstände zu christlichen Bräuchen im Widerspruch.

Ein ähnliches Beispiel liegt uns auch aus Ösel vor, wo man bei der Kirche von Valjala schon im Jahre 1973 am südlichen Fundament der Sakristei zwei Frauenskelette freigelegt hat. Beide waren mit reichlichem Schmuck versehen. Um den Hals des einen befand sich ein aus mehrfachen Bronzedraht gewundener Halsring, in der Brustgegend lagen bronzene Brustketten mit versilberten Kettenträgern und eine Hufeisenfibel. Das bronzene Brustgehänge des anderen bestand aus einer Kettenreihe mit zwei Kreuzkopfnadeln. Die beiden Bestattungen waren damals um das Jahr 1200, also vor der Errichtung der Kirche, datiert. Doch scheint es, dass sie in der Berücksichtigung ihrer Nähe zu dem Kirchenfundament, der Erbauung der Kirche nicht vorausgehen können. Im gegenseitigen Fall müssten sie bei den Bauarbeiten zerstört worden sein. Die Kirche zu Valjala gehört zu einem der ältesten Sakralbauten Estlands und ist gleich nach der Eroberung Ösels im Jahre 1227 gebaut. So können diese Bestattungen ebensogut schon in dem Kirchhof beerdigt worden sein.

Anfang des 13. Jhs. wurde das estnische Volk gewaltsam zur Christianisierung bekehrt. Doch mussten die neuen Mächte, darunter auch die Kirche, wenigstens vorläufig, die örtlichen Rechte und Bräuche berücksichtigen. Vielleicht haben wir auch in beiden obenbeschriebenen Fällen mit irgendeinem Kompromiss zwischen den neuen Herrschern und der ansässigen Bevölkerung zu tun.

Aus der ca 0,5 m starken kohl-gemischten Kulturschicht im Kirchhof Viru-Nigula wurde hauptsächlich Keramik geborgen. Die frühesten Funde, etwa zehn gestrichelte Tongefäßscherben (Taf. 2-4) weisen auf eine Besiedlung der Umgegend schon spätestens vom Anfang des I. Jahrtausends an hin. Die übrige Keramik ist fragmentär und deswegen schwer zu datieren. Vertreten ist aber auch die Wikingerzeit, und zwar durch einige mit Linienornament verzierte Tongefäßsscherben mit glatter Oberfläche (Taf. 5).

Die Kirche zu Viru-Nigula steht offenbar an der Stelle, wo das in den Geschichtsquellen des Anfangs des 13. Jhs. aufgezeichnete Dorf Akedolae gelegen war. Davon zeugt auch die Kulturschicht, welche auf den Gartenlandparzellen um die Kirche herum zu verfolgen ist. Dort kann man nämlich sowohl vorzeitliche als auch mittelalterliche Tongefäßsscherben finden. In der Kulturschicht des Kirchhofes fehlt aber die für das Mittelalter charakteristische Keramik. Sie kann hier auch gar

nicht vorliegen, denn selbstverständlich sollten die Haushalte nach dem Bau der Kirche hier verschwinden. In der Nähe der Kirche befindet sich auch ein anderer mittelalterlicher Sakralbau - die Ruine der Marien-Kapelle (Abb. 3-5), deren Grundriss nach Kunsthistorikern Entsprechungen in der altrussischen Sakralarchitektur des 13. Jhs. aufweist. Im 17. Jh. haben sich hier alljährlich am 2. Juli die grossen Wallfahrerscharen versammelt, um halbheidnische Mysterien durchzuführen. Die Errichtung der Kapelle hat man oft mit einer Schlacht zwischen dem russischen Heer einerseits und dem deutsch-dänischen andererseits im Jahre 1268 in Zusammenhang gebracht. Aufgrund der schriftlichen Quellen und Volksüberlieferungen kann man aber auch vermuten, dass diese Kapelle schon in der 1230er Jahren auf dem alten Kultplatz - dem heiligen Hain - der heidnischen Esten erbaut ist.

Tahvel III. Leide Viru-Nigula kiriku juurest, Funde aus dem Kirchhof von Viru-Nigula. 1 nuga, Messer, 2-5 savinõukillud, Tongefässscherben, 6 rinnanõel, Brustnadel, 7 käevõru, Armring, 8 ripats, Anhänger. (AM 593:57, 45, 29, 30, 9, 55, 56, 53; 1 1:2, 2-8 1:1.) Fotod R. Kärner.